

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ Ф. ДЕ СОССЮРА

Оксана Просяник

Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра управління соціальними комунікаціями,
Харківський національний економічний університет
ім. С. Кузнеця (Україна),
61166, м. Харків, пр. Науки, 9 а, e-mail: oxppros@gmail.com

UDC: 81-116.2

Abstract

Prosianyk Oksana. Anthropocentrism as philosophical-methodological basis of F.de Saussure's concept

The article touches on methodological views of Ferdinand de Saussure. Conceptual analysis of the key points has shown that the most important thing is the fact that it was a nomothetic position directed towards the creation of approaches to studying the human language activity as such, the language itself as such and the speech activity as such, not as abstract activities, but as real experience functions (values) of each language carrier and each subject of language experience.

Key words: anthropocentrism, linguistic activity, language, speech, conception

У статті порушена проблема філософських і методологічних засад й витоків поглядів Фердинанда де Соссюра. Концептуальний аналіз ключових положень соссюрівської концепції показав, що найважливішою її рисою є саме те, що це була номотетична пропозиція, спрямована на створення засад вивчення людської мовної діяльності як такої, мови як такої і мовлення як такого, але не як абстрактних конструктів, а як реальних досвідних функцій (вартостей, цінностей) кожного носія мови і кожного суб'єкта мовного досвіду.

Ключові слова: антропоцентризм, мовна діяльність, мова, мовлення, концепція

Критики соссюрівського поділу об'єктів мовознавства за темпоральною ознакою і узалежнення від нього епістемічних розв'язків не брали до уваги методологічних, зокрема власне онтологічних світоглядних підстав такого поділу. Ключем до зрозуміння цього моменту є антропоцентризм Соссюра і неприйняття ним метафізичного трактування мови чи семіосфери. Там, де інформаційний феномен починати виходити, по

перше, за межі людського (стає суттю самою по собі, річчю в собі і для себе), а по-друге, за межі конкретно-людського (починає локуватися не у свідомості людської особистості, а у гіпостазованих конструктах на зразок людства, народу, суспільства, культури тощо, які розуміються не як сукупності інформаційних відношень, локалізованих у мозку конкретної людини, а як об'єктивно існуючі сутності), починається метафізика, якої Соссюр не визнавав (пор.: *il n'y a nulle part excepté dans notre esprit un certain être qui soit le français par opposition à un certain être qui soit le latin*¹ [15, с. 165]). Тому дивними виглядають спроби приписати Соссюрові об'єктивний чи абстрактний соціологізм на зразок контівського чи почасти дюркгеймівського, а також метафізичний логіцизм картезіанців чи Гегеля, як це робить у своєму підручнику, наприклад, С.Шулежкова: «Витоки соссюрівських ідей варто шукати у соціології Огюста Конта, в філософії Еміля Дюркгейма, в „Граматичі Пор-Рояля”, у вченні про статистику й динаміку І.О. Бодуена де Куртене, в асоціаціях за подібністю і за суміжністю М.В.Крушевського, у вченні про дихотомії Ф.Гегеля» [13, с. 184-185]².

З усього перерахованого вище можна згодитись лише з тим, що погляди Соссюра були дуже наближеними до поглядів вчених Казанської школи, про що, зрештою, він сам говорив у одній з інаугураційних женевських лекцій. Всі ж інші перелічені «предтечі» не мають нічого спільного з Соссюром, адже усі вони більшою чи меншою мірою відстоювали онтологічне існування об'єктивних соціальних сутностей (суспільних інститутів, фактів, соціальних явищ тощо) поза свідомістю конкретної людини. Ніде у постулатах Соссюра не можна зауважити, щоб він орієнтувався на об'єктивний раціоналізм Пор-Рояля і властиві А. Арно і К. Лансло концепції вроджених ідей та мови як втілення єдиної об'єктивно існуючої всесвітньої мови. Що ж до численних дуалізмів, якими оперує

¹ 'ніде поза нашим розумом не існує така сутність як французька мова на відміну від такої сутності, як латинська мова'.

² Принагідно зауважимо, що Конт був перш за все філософом, а не соціологом, а Дюркгейм – навпаки, соціологом, а не філософом. Що ж до Гегеля, то він мав на перше ім'я Георг, на друге – Вільгельм, а лише на третє Фрідріх.

Соссюр, то це не гегелівські дихотомії, бо ніде за ними у Соссюра не йдуть діалектичні синтези. Вбачати у поглядах Соссюра абстрактний логіцизм чи метафізику – це цілком не розуміти його концепцію семіози як людської суспільно-психічної діяльності.

У другу крайність впадають ті, хто вбачає у концепції швейцарського лінгвіста позитивістське коріння: «Ф. де Соссюр не міг вийти ані з Гумбольдта, ані з Шухардта. Він міг зродитись тільки в надрах молодогограматичної школи (...) Відомо, що Соссюр фактично був учнем А. Лескіна, Г. Остгофа і К. Бругмана» [1, с. 25]. Це досить дивне звинувачення, яке вказує на цілковите незнання історії становлення поглядів Соссюра та його реальні стосунки з його «вчителями», адже системізм і відвертий концептуалізм Соссюра були спрямовані власне проти атомізму і фізіологізму позитивістів, і у першу чергу – молодогограматиків. Методологічна конфронтація з молодогограматиками становила ключовий момент усього раннього періоду його наукової творчості і призвела до виїзду Соссюра з Німеччини. Відома дисертація Соссюра, у якій вже окреслився його системоцентризм і дедукціонізм, була негативно сприйнята молодогограматиками.

Єдине, що умовно можна вважати спільним у концепціях молодогограматиків і Соссюра, є їх психологізм. Але це був якісно відмінний психологізм. Якщо для молодогограматиків психологічне розумілося, по-перше, як індивідуально-психологічне і психофізіологічне (психіка як іманентна властивість організму), а по-друге, як емпірично дане, то соссюрівський психологізм соціологізований (психіка як здатність людини функціонувати у суспільстві) і концептуальний (психіка як інформаційний вимір людського виду). Фактично це соціопсихологізм, для якого істотним є поняття «точка зору» або, у більш сучасних термінах – людський чинник. Як у чорнетці монографії, так і у численних нотатках Соссюр постійно порушує у якості ключового питання про залежність об'єкту лінгвістики від точки

зору дослідника, що прямо суперечить позитивістській ідеї безпосередньої даності об'єкта. Пор.:

*Il faut dire: primordialement il existe des points de vue; sinon il est simplement impossible de saisir un fait de langage*³ [15, с. 19],

*Rappelons-nous en effet que l'objet en linguistique n'existe pas pour commencer, n'est pas déterminé en lui-même. Dès lors parler d'un objet, nommer un objet, ce n'est pas autre chose que d'invoquer un point de vue à déterminer*⁴ [15, с. 23],

*(...) il est extrêmement frappant que d'emblée il devient impossible de raisonner sur des INDIVIDUS donnés, pour généraliser ensuite; qu'au contraire il faut commencer par généraliser en linguiste, si l'on veut obtenir quelque chose qui tienne lieu de ce qu'est ailleurs l'individu*⁵ [15, с. 33],

*Mieux on connaît les phénomènes universels du langage qui doivent se reproduire partout, mieux on sait par quelle voie attaquer un idiome donné et ressaisir son passé en remontant le cours de ces phénomènes*⁶ [15, с. 269],

*nous ne connaissons jamais un objet que par l'idée que nous nous en faisons, et par les comparaisons justes ou fausses que nous établissons*⁷ [15, с. 75].

Онтологічна залежність мовної діяльності як функції від людини як її суб'єкта і залежність її як об'єкта дослідження від методологічної позиції лінгвіста як її дослідника – це своєрідний науковий «символ віри» Соссюра:

*Наш символ веры в лингвистике заключается в следующем. В других науках можно говорить об объектах „с той или иной точки зрения”, поскольку есть уверенность найти твердую почву в самом объекте. Что же касается лингвистики, то **мы принципиально отрицаем, что в ней заранее даны объекты исследования**, что есть некие предметы, которые продолжают существовать при переходе от одного рода понятий к другому; мы отрицаем, что можно позволить себе рассматривать „предметы” с помощью разного рода понятий, **будто они существуют сами по себе** [11, с. 110].*

Такого роду висловлювань у рукописах Соссюра величезна кількість, що свідчить про продуману методологічну позицію, яку можна коротко описати відомою формулою Протагора – «Людина є мірою усіх речей: існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують». Є лише одна відмінність від протагорівської позиції – індивідуально-видове розуміння людини (у Протагора мова йшла, швидше, про кожну людину зокрема).

³ Треба сказати: насамперед існують точки зору; інакше просто неможливо зрозуміти факт мови'.

⁴ Пригадаємо дійсно, що об'єкт у лінгвістиці не існує як даність, не визначається самим собою. Говорити про об'єкт, номінувати об'єкт, це ніщо інше, як посилатися на зазначену точку зору А'.

⁵ дуже вражає те, що неможливо розмірковувати про конкретні одиничні сутності, а потім їх узагальнювати; навпаки, ми повинні почати з теоретичного узагальнення, якщо ми хочемо отримати щось, що в якомусь іншому випадку могло б бути одиничною сутністю' – під «іншим випадком» Соссюр розуміє інші науки, у яких, на відміну від мовознавства, можливо, є позитивні об'єкти дослідження – конкретні одиничні сутності.

⁶ 'Чим краще ми визнаємо універсальні явища мовної діяльності, що зустрічаються всюди і завжди, тим краще ми будемо знаємо, як підступитися до окремої мови, і як пізнати її минуле, виходячи з перебігу цих універсальних явищ'.

⁷ 'ми знаємо об'єкт тільки через ідею, яку ми переживаємо, і через правдиві чи помилкові порівняння, які ми встановлюємо'.

Лише один філософ послідовно відстоював саме таке розуміння людини – одночасно як індивіда і як представника людства як виду – Імануїл Кант. Близькість поглядів Соссюра з кантівськими може бути не випадковою, адже свою філософську підготовку він пройшов власне у часи, коли в університетах Німеччини панувала хвиля «назад до Канта», тобто у 70-ті роки XIX ст. Соссюр навчався і писав свою дисертацію у Лейпцигу у 1876-1880 роках. Натомість у 1870-1876 роках там же викладав один з найвідоміших неокантіанців і автор ідеї про номотетику Вільгельм Віндельбанд. Цілком ймовірно, що Віндельбанд залишив після себе серед лейпцигських філософів сильний кантіанський слід. Серед найбільш характерних рис поглядів кантіанців тих часів були: розгляд світу крізь призму людського досвіду, розуміння досвіду як діяльності, розуміння форм і норм людської діяльності як вартостей (цінностей), нарешті – поділ усіх наук на номотетичні (науки про принципи) і ідеографічні (науки про історичні факти). Віндельбанд відносив сучасне йому мовознавство саме до сих останніх, адже це було саме історичне мовознавство молодогограматичної школи. Саме проти цього моменту у поглядах Віндельбанда виступив Соссюр, намагаючись довести, що мовознавство може і повинно стати наукою про загальні засади й цінності. Тому можна з усією певністю стверджувати, що погляди Соссюра були максимально антипозитивістські і максимально наближені до поглядів Канта.

Дещо складніше відповісти на закид редакції «Вопросов языкознания», котрі визначили концептуалізм Соссюра як абстрактний психологізм, оскільки важко однозначно оцінити тут термін *абстрактний*: «За Соссюром, мовний знак становить собою „комбінацію поняття і акустичного образу“, який визнається „психічним відбитком звуку“. Таким чином, система знаків у Соссюра цілком опиняється у царині психічного. Соціологізм де Соссюра не тільки не міг звільнити мовознавство від індивідуалістичного психологізму Пауля, Вундта і молодогограматиків, але став основою абстрактного психологізму у власній концепції Соссюра» [5, с. 9]. Не виключено, що

марксиста, закидаючи Соссюрові «абстрактний психологізм», могли сплутати його позицію з позицією Дюркгейма, чий психологізм дійсно можна було б окреслити таким терміном і чий погляд могли вплинути на Сеше й Баллі. Проте психологізм Соссюра був цілком конкретний – етнічний, суспільний і індивідуальний водночас та по суті зближувався з психологічним соціологізмом Тарда. Його носій мови – не абстрактний психологічний суб'єкт, не інтелігібельний психічний простір, а реальна історична істота, тому й керується вона у мовотворенні не абстрактними законами, а культурно-історичною традицією і суспільними обставинами. Зрештою, проблема пов'язань Соссюра з теоріями французьких соціологів кінця ХІХ ст. Е. Дюркгейма і Г. де Тарда, заслуговує на детальніший розгляд⁸.

На нашу думку, закид у «абстрактному психологізмі» пояснюється тим, що, по-перше, у філософії і соціології початку ХХ століття утвердилась стійка антипсихологічна тенденція, причому як у позитивізмі (Е. Дюркгейм), так і у феноменології (Е. Гуссерль), яку підтримала у лінгвістиці частина мовознавців (напр., Л. Єльмслев і Р. Якобсон), по-друге, на час поширення концепції Соссюра (20-30 роки ХХ ст.) позначилась виразна тенденція відходу від кантіанства або від кантівського розуміння людини як носія видових і популяційних ознак (у бік абстрактного людства чи суспільства). Натомість у 50-і роки минулого століття, коли у радянському мовознавстві панував класовий соціологізм, представлення людини як індивіду і представника людства або суспільства як такого (без окреслення національної і класової приналежності) цілком суперечило марксистсько-ленінській ідеології. Саме тому номотетичний проект, який намагався створити для мовознавства Соссюр (на зразок Канта, котрий свого часу

⁸ Більш докладно див. ст. Просяник О.П. К проблеме онтологии социального в концепциях Ф. де Соссюра и Г. Тарда (текстуально-сопоставительный анализ). The Peculiarity of Man. - Toruń: Wydawnictwo "Adam Marszałek", 2013. – № 18. – s. 57-68; Сущность социальности в теориях Г. Тарда, Э. Дюркгейма и Ф. де Соссюра. Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. - № 1-2. – Том 1. - Донецьк, 2013. – С. 253-260.

створив такий же проект для філософії), був на цьому історичному етапі розцінений як «абстрактний психологізм».

Як показав наш концептуальний аналіз ключових положень соссюрівської концепції, найважливішою її рисою є саме те, що це була номотетична пропозиція, спрямована на створення засад вивчення людської **мовної діяльності як такої, мови як такої і мовлення як такого, але не як абстрактних конструктів, а як реальних досвідних функцій** (вартостей, цінностей) кожного носія мови і кожного суб'єкта мовного досвіду.

Це ж зауважив і І. Поляков: «В цілому концепція Соссюра може бути охарактеризована як високо абстрактний опис онтології натуральної мови (...) в методологічному плані соссюрівська концепція становить лінгвістично орієнтований синтез нелінгвістичного знання» [9, с. 18]. Зі сказаним загалом можна цілком погодитись з однією поправкою: важко назвати номотетичну дедукцію описом. Проте важливим є те, що абстрактним у Соссюра є не об'єкт вивчення (семіоза мовної діяльності), а саме його узагальнене й дедуктивне вивчення. Отже, закид у «абстрактному психологізмі» можна прийняти лише у тому випадку, коли під цим терміном розуміти «номотетичний антропоцентризм», але не «опис психологічної абстракції».

Варто однак зауважити ще одну істотну рису, яка зближує погляди Соссюра з кантівськими. Це поєднання номотетичної дедукції з емпірією. Кант багаторазово стверджував у своїх працях, що трансцендентальні категорії людського розуму самі з себе не дають знання. Вони потрібні лише для практики людського досвіду, оскільки надають їй форм. При цьому ці трансцендентальні засади є одночасно індивідуальними (присутні у свідомості конкретної людини) і видові (окрема людина не має впливу на них, не може їх довільно обирати й змінювати). Саме так Соссюр трактував мову – як суспільну систему правил (яку людина не може довільно змінити), але при цьому онтологічно індивідуальну, оскільки ніде поза індивідуальним людським розумом вона не може існувати. Звідси – ключове розуміння сенсорного досвіду у Канта і психофізіології мовлення у Соссюра.

Часом реляціоністичне розуміння Соссюром мовної діяльності як відношення психічного до психофізіологічного, а через нього – до фізичного намагаються зінтерпретувати навіть як прояв матеріалізму: «Соссюр наближався до розуміння матеріальної природи мови, але не міг її виявити, і тим більше визнати. (...) Вагання де Соссюра ясно видні також з наступних його висловлювань, в яких він спочатку стверджує, що „не звукова артикульована субстанція представляє основу того, що складає слово”, а потім все ж додає: „ з матеріальною субстанцією, котра входить в кожную одиницю, необхідно так само рахуватись [...], як і з функцією, яка приписується цій субстанції”» [10, с. 128]. Мусимо з прикрістю констатувати факт, що Слюсарєва стосує тут цілком хибну логіку роздумів. Одна справа – це встановлення, що є основою (тобто, що становить онтологічну суть) одиниці як функції, як різниці, як відношення, зовсім інша – з чим треба рахуватися при встановленні такого відношення. Основою системності у розумінні Соссюра є явище значущості, тобто релевантності або цінності, а там, де ми маємо справу з цінностями, слід рахуватися також з ієрархією цінностей. Семантична сторона знаку має більшу цінність ніж фонетична, а фонетична – більшу цінність, ніж акустична чи артикуляційна. Слюсарєва (можливо, під тиском марксистської ідеології) намагалась у 1960 році приписати Соссюрові матеріалізм. Важко згодитись з її думкою, що Соссюр мав якісь вагання у цьому питанні. Соссюр досить послідовно відстоював антропоцентризм і був цілковитим противником позитивізму і феноменалізму, а відтак і матеріалізму. Більше того, сама ж Слюсарєва у цьому ж фрагменті цілком слушно пише: «В поєднанні „звук – ідея” Соссюр відводив головну роль значенню: „тільки значення дозволяє відмежовувати слова у артикульованому ланцюгу” [10, с. 214]; „тільки думка відмежовує одиниці; звук сам по собі не здатен до відмежовування, завжди має бути співвіднесення з думкою”» [10, с. 128]. Всі процитовані Слюсарєвою гodelевські інтерпретації знаходять своє відображення у нотатках і монографії Соссюра.

Думку про матеріалізм Соссюра охоче підхоплюють вчені, які за інерцією з радянських часів вважають матеріалізм єдиною вірною філософією і цим самим намагаються «врятувати» Соссюра від нападок у «буржуазному ідеалізмі»: «З творчістю Ф. де Соссюра прийнято пов'язувати концептуальне розмежування мови (*langue*) та мовлення (*parole*), тобто вважати мову ідеальною сутністю, а мовлення – матеріальною явленістю. Ця позиція протиставляється уявленням молодогограматиків, які вважали реальним лише мовлення індивідів, тоді як для Ф. де Соссюра мова такою ж мірою матеріальна, як і мовлення» [4, с. 6]. Це типове змішування проблеми реального і матеріального. Те, що мова базується на матеріальному субстраті дії людського мозку, ще не дає підстав вважати психічне матеріальним.

І все ж матеріалізм у Соссюра вбачали лише поодинокі його прихильники у радянській і пострадянській лінгвістиці, котрі таким чином хотіли «захистити» вченого від нападок марксистсько-ленінського істеблшменту і звинувачень у буржуазності і ідеалізмі. Ці зусилля були марними і хибними, адже погляди Соссюра були далекими від діалектичного матеріалізму – суміші гегелівської метафізики й матеріалістичного реалізму. Інтуїтивно марксистисти досить чітко відчували ворожість антропоцентричних поглядів Соссюра об'єктивістичному матеріалізмові. Р.Будагов цю інтуїцію виразив наступним чином: «якщо матеріалістичне розуміння мови базується на факті об'єктивного існування самої мови, якщо для матеріаліста те чи інше слово тієї чи іншої мови існує в цій мові незалежно від того, розглядає його чи Іванов, чи Петров, які говорять цією мовою, якщо для матеріаліста слова і граматичні категорії мають перш за все об'єктивне значення, то Соссюрові все являється у іншому світлі» [3, с. 13]. Це у принципі більш вірна і адекватна оцінка поглядів Соссюра: для антропоцентризму єдиним «суддею» того, що є, а чого немає, що у якій формі нам являється, є людина. Проте Соссюр аж так далеко не посувається у своїх роздумах. Соссюр говорить лише про те, що мова, будучи інформаційним об'єктом, не є даністю, фізичним предметом, який можна спостерігати органами чуття, ані

метафізичною сутністю, яку можна сприймати емпатично чи за допомогою контемпляції. Крім того, і це найважливіше у думці Соссюра (й вірно передано у «Курсі»), багаторазово пишучи у своїх нотатках і монографії про те, що точка зору визначає об'єкт у лінгвістиці, він стверджує лише те, що йдеться про наукове дослідження мовної діяльності лінгвістом, а не про усвідомлення мовних одиниць «Івановим чи Петровим». «Іванов і Петров» можуть не мати поняття, що у мовній системі є відмінки, стани, ступені порівняння, фонemi чи морфemi. Все це одиниці, які були визначені мовознавцями різних епох для того, щоб з точки зору тієї чи іншої методології пояснити факти мовлення, з якими вони зустрічались (а фактично – одиниці, які лінгвісти вирізняли завдяки тому чи іншому підходу, тому чи іншому методові). Марксисти вважали, що правда одна і є лише одна істинна методологія – марксизм-ленінізм. Отже жодні підходи не потрібні. Речі дані нашим органам чуття, отже всі все бачуть і відчують ідентично. Є єдині вірні способи мислення, а значить, і розуміємо ми все однаково. Тому немає потреби вбачати у мові чи слові те, чого там немає з точки зору здорового глузду. Така теоріопознавча позиція називається наївним реалізмом. І Соссюр був незмірно далеким від неї.

Одним з популярних мотивів спору про філософські витoki соссюрівської концепції є діалектика Гегеля. При цьому одні дослідники вбачають у опозиціях Соссюра прояв діалектичного розуміння протиставлення мови й мовлення, значення й форми, синхронії і діахронії, інші ж, навпаки, дорікають йому нерозуміння їх діалектичної єдності. Цікаво, що іноді такі аналітики плутають діалектику з антиноміями. Так, В.Алпатов пише: «Вихід між незмінністю і мінливістю Ф. де Соссюр знаходить у впровадженні діалектичної засади антиномії (вплив діалектики Г. Гегеля на «Курс» не раз відзначався)» [2, с. 134]. Дозволимо собі нагадати, що антиномії – це неусувальні протиріччя, що співіснують і шляхом синтезу породжують різні суміжні сутності. Цей прийом був характерним для концепції Канта (саме від нього запозичив його і Гумбольдт), але цілком

чужим для діалектики Гегеля, суть котрої полягає саме на усуванні протиріч за рахунок абстрактного протиставлення понять і наступного їх поєднання (діалектичного синтезу). За суттю і логікою побудови його концепція була типово кантіанською і цілком суперечила діалектиці – як гегелівській, так і марксистській. Усі опозиції Соссюра були антиномічними, оскільки передбачали синтез на основі неусувального протиріччя. Тому, на нашу думку, ближчими до правди були марксистки, які вказували на відсутність у Соссюра ознак діалектичного мислення: «[...] в теоретичному плані це, звичайно, помилкова постановка питання, пов'язана з порушенням законів діалектики, та така, що провадить до антиісторичного розгляду явищ мови» [7, с. 114]. Риторичу й оцінку Кондрашова залишимо без коментарів.

Суттєвим, на нашу думку, є інше: у чому полягає принципова відмінність діалектичного і антиномічного мислення і чому це останнє є незмірно ближчим для антропоцентричної методологічної перспективи. Згадаємо, чого стосувались основні соссюрівські опозиції. По-перше, **часових ознак об'єктів** (мова – мовлення, статус – мотус, ідіосинхронія – діахронія, стан – подія, система – історія), по-друге, **досвідного (прагматичного) характеру об'єктів** (психічне – фізичне, фізичне – психофізіологічне, семіотичне – фонетичне, знак як форма – фонетична фігура, поняття – фонетична фігура, значення – форма). Наш аналіз соссюрівських текстів однозначно дозволяє стверджувати, що у всіх цих випадках Соссюр застосовував одну й ту ж засаду – синтез антиномічно протиставлених суміжних функцій. Усі вказані елементи опозицій суміжні один щодо одного, а не подібні, вони суміжно розставлені, а не протилежні, тому вони взаємно не заперечують один одного, а функціонально співіснують. Тому до них аж ніяк не можна застосувати діалектичну засаду тотожності протилежностей. Саме так неможливо «зняти» опозицію матеріального (тілесного) і інформаційного (психічного), індивідуального і суспільного, понятійного і чуттєвого у людському досвіді. Ці аспекти синтезуються у антропологічне ціле, але залишаються при цьому

розрізненими. Саме так виглядає кантівська антропоцентрична теорія. Натомість діалектика найкраще себе виправдовує саме у метафізичному мисленні, там, де усі сутності мають абстрактний, гіпостазований характер і де можливими є будь-які протиставлення і їх ототожнення аж до рівня синтезу усього у понятті Абсолюту (як у Гегеля). Тому проблеми гегелівських джерел концепції Соссюра, на нашу думку, не існує.

Ключем до розуміння стосунку соссюрівської концепції до філософії Гегеля є стосунок самого Соссюра до метафізики. Багаторазово у своїх рукописах вчений виразно дистанціюється від метафізики, стверджуючи *Nous sommes très éloigné de vouloir faire ici de la métaphysique*⁹. Можна проілюструвати антиметафізичну позицію Соссюра його ставленням до розуміння слова. У розділі 29b монографії він пише, що у мовознавстві існує, на жаль (*malheureusement*), три способи представлення слова: по-перше, віра в те, що слова можуть існувати поза людьми, по-друге, що саме слово (як звук) існує незалежно від людини, але його значення існує у свідомості людини, і, нарешті, по-третє, що слово як форма є чимось окремим і відділеним від поняття, яке воно означає. Підсумовує вчений свої роздуми так:

*Un mot n'existe véritablement, et à quelque point de vue qu'on se place, que par la sanction qu'il reçoit de moment en moment de ceux qui l'emploient*¹⁰ [15, с. 83].

У іншому фрагменті своєї монографії (розд. 20b) вчений, роздумуючи над сутністю лінгвальних фактів, розглядає метафізику як вкрай небажане провадження об'єкта дослідження до границь людського пізнання. При цьому увесь його пасаж, присвячений цьому аспекту, за логікою і духом дуже нагадує типово кантівський спосіб розгляду об'єктів людського пізнання як речей-для-нас, на протигагу речам-у-собі:

Dans d'autres domaines, si je ne me trompe, on peut parler des différents objets envisagés, sinon comme de choses existantes elles-mêmes, du moins comme de choses qui résument choses ou entités positives quelconques à formuler autrement (à moins peut-être de

⁹ 'Ми дуже далекі від бажання займатися тут метафізикою'.

¹⁰ 'Слово насправді і з певної прийнятої точки зору існує не інакше, як завдяки санкції, яку воно постійно отримує від тих, хто його вживає'.

pousser les faits jusqu'aux limites de la métaphysique, ou de la question de connaissance, ce dont nous entendons faire complètement abstraction)¹¹ [15, с. 65].

Неважко помітити, що навіть у випадку природничих наук, що мають справу з матеріальними об'єктами, Соссюр остерігається говорити як про позитивні науки, а про їх об'єкти – як про речі самі-у-собі, стверджуючи, що провадження об'єктів до границь метафізики робить їх неможливими для пізнання. Це типово кантіанська постановка питання. Отже Соссюр однозначно демонструє свій антропоцентризм, протиставлений як матеріалізму, так і метафізиці. Тому немає жодних підстав приписувати йому метафізичні погляди, які у випадку Гегеля є основою концепції.

Набагато цікавішою є проблема зв'язку між концепціями Соссюра і В. фон Гумбольдта, оскільки обидві тією чи іншою мірою виводяться з кантіанства. Існують різні погляди на цю проблему.

На близькість поглядів Соссюра і Гумбольдта вказує О.С. Мельничук, одночасно піддаючи сумніву тезу про дюркгеймівське коріння теорії швейцарського лінгвіста: «Дійсно, соссюрівське розуміння мови як соціального продукту, пасивно реєстрованого індивідом, і мовлення як індивідуального акту повністю співпадає з розумінням „соціального факту” і „індивідуального акту” у Дюркгейма. Але подібність між Соссюром і Дюркгеймом у даному випадку стосується лише соціологічного осмислення протилежності мовної системи і мовленнєвого акту і зовсім не передбачає того, що саме розрізнення цих двох аспектів мови запозичене Соссюром у Дюркгейма. Відомо, що ці два аспекти розрізняв вже В. фон Гумбольдт. Зв'язок цих понять у соссюрівській концепції з теорією Гумбольдта проявляється навіть у вживанні Соссюром відповідних гумбольдтівських виразів: заявляючи, що „кожної хвилини мова є і живою діяльністю, і продуктом минулого”, Соссюр явно має на увазі ствердження Гумбольдта про те, що „мова є не продукт діяльності (ergon), а діяльність (energeia)”.

¹¹ «В інших дисциплінах, якщо я не помиляюсь, можна про різні об'єкти, що беруться до уваги, говорити, якщо не як про речі, що існують самі по собі, то принаймні як про речі, що посідають якісь позитивні елементи чи сутності, які згодом можна тим чи іншим чином формулювати (хіба що допровадимо ці явища до границь метафізики чи можливості пізнання, що перетворить їх, як мені здається, у повну абстракцію)».

Правда, формулювання наведеного положення Гумбольдта може бути зрозуміле у тому сенсі, ніби наявність стійкої системи мови як продукту мовного розвитку взагалі відкидається. Але це не так. „За своєю дійсною сутністю, – каже Гумбольдт, – мова є чимось постійним і разом з тим у кожний даний момент змінним”» [8, с. 21-22]. Як бачимо, обидва вчених мали на увазі те ж саме поняття – *langage*. Тому ті вчені, які намагаються протиставити розуміння базового об’єкту мовознавства Соссюром і Гумбольдтом, вказуючи на статичне розуміння мови у першого і динамічне – у другого, просто не беруть до уваги соссьюрівський концепт *langage* і попадають у термінологічну пастку перекладного терміну «мова». Це виявилось навіть у наведеній Мельничуком цитаті з Соссюра – „кожної хвилини мова є і живою діяльністю, і продуктом минулого”. Це досить дивна цитата, оскільки у варіанті першого перекладу О. Сухотіна вона звучить «в любой момент речевая деятельность есть одновременно и действующее установление (*institutionactuelle*) и продукт прошлого» [12, с.16], натомість, видання О.Холодовича у 1976 році, коли писав свою статтю Мельничук, ще не було. В оригіналі «Курсу» знаходимо *à chaque moment, il est une institution actuelle et un produit du passé* [14, с. 24] і йдеться тут не про *langue*, а про *langage*.

Класичним прикладом такого термінологічного непорозуміння є роздуми В. Алпатова: «„Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом”. Неважко побачити, що така точка зору прямо протилежна концепції В. фон Гумбольдта. Згідно з Ф. де Соссюром, мова – саме *ergon*, і аж ніяк не *energeia*» [2, с.134]¹². Алпатов не зауважує, що це чисто термінологічна і лише частково концептуальна відмінність. Гумбольдт називає терміном *energeia* те, що Соссюр називає терміном *langage*, натомість *langue* для Соссюра, хоча й найголовніший, але лише один з

¹² Показово, що цю ж фразу і цей же опозитивний пасаж Алпатов вживає у статті 2010 року; див: В. М. Алпатов, *Книга Мейє глазами некомпаративиста*, «Вопросы языкознания», 2010, № 6, с.13.

аспектів (складових) *langage*¹³. Термін «язык» у російських перекладах Гумбольдта і Соссюра просто означає зовсім різні сутності, поняття, що часто змішуються саме через цю омонімію. Структурно концепції Гумбольдта і Соссюра цілком компатибельні, якщо не брати до уваги один суттєвий момент – метафізичний характер мови у Гумбольдта і антропоцентричний – у Соссюра. Аналогічна помилка лягла й в основу ствердження Г. Кличкова: «Текучість, недискретність мовного матеріалу («ενεργεια», а не «εργον» В. Гумбольдта) знімається в соссюріанській лінгвістиці шляхом абстрагування від варіативності мови, введення поняття статичної врівноваженої системи. Це рішення, зовсім не поодиноке в принципі, панувало в мовознавстві ХХ ст. і, як зараз починає з'ясовуватись, багато в чому вичерпало себе» [6, с. 102]. Суттєва відмінність між антропологізмом Гумбольдта і антропоцентризмом Соссюра полягає у онтології. Гумбольдтівська ενεργεια існує сама по собі як об'єктивна духовна сутність («дух народу») і лише проявляє себе через індивідуальні людські мовні вчинки. У Соссюра ж вектор зворотній: онтологічно індивідуальна людська мовна діяльність заключає у собі соціальний чинник – телеологічний (служить спілкуванню) і каузальний (походить з досвіду спілкування). Саме тому парадоксально має рацію гумбольдтіанець В. Абаєв, що відчув більш глибоку і суттєву методологічну різницю між обома лінгвістами, ніж різниця у термінології. Абаєв цілком слушно зауважує, що обоє мовознавців розуміли свій об'єкт як динамічну систему, що виявляється абсолютно недостатнім для того, щоб ставити знак рівності між їхніми концепціями: «Погляд на мову як на систему настільки ясно виражений у Гумбольдта, що якщо б для Соссюра це було головним, він прямо й назвав би себе послідовником Гумбольдта. Проте Соссюр, судячи з його „Курсу”, не відчуває жодного зв'язку з Гумбольдтом» [1, с. 28]. Це типово радянський закид: радянські лінгвісти мали обов'язок вважати себе чиймись

¹³Аналогічна точка зору висловлена у рецензії на підручник Алпатова: В.М.Клубкова, П.А.Клубков, *Рецензия на кн.: Алпатов В. М. История лингвистических учений. Учебное пособие.* – М.: "Языки русской культуры", 1998. – 368 с., «Язык и речевая деятельность», 1990. – Т.2.–С. 326-332.

«послідовниками» і не мали права на оригінальність, і Соссюрові невластиве було називання себе чийось послідовником, то ж у даному випадку можна абстрагуватись від того, що Абаєв судить про погляди Соссюра по «Курсу». Ми теж вважаємо, що ключова відмінність між Соссюром і Гумбольдтом полягала не у тому, що один (Соссюр) розумів мову як систему, а другий ні (скоріше всього, відмінність у цьому питанні полягала не у цьому, а у розумінні системи), і тим більше не у тому, що для одного (Гумбольдта) мова становила діяльність, а для другого – ні (у цьому плані жодної відмінності не було – соссюрівська *langage* така ж динамічна, як *Sprache* Гумбольдта), а саме у тому, хто був онтологічним носієм мови і суб'єктом мовної діяльності і у тому, чим саме була ця мова і мовна діяльність у концепціях обох вчених. Для Гумбольдта носієм мови був **народ** як духовний суб'єкт, для Соссюра ним є **людська особистість** як представник суспільства і людства. Мова для Гумбольдта – система субстанціальних форм (зовнішніх і внутрішніх), а для Соссюра – система відношень (негативних цінностей). Що ж до питання, чи був Соссюр хоча б якоюсь мірою гумбольдтіанцем, то немає жодної інформації, наскільки Соссюр знав погляди Гумбольдта (чи, скоріше, їх версію у виданні Штейнталя й Вундта, оскільки Вундт був викладачем у Лейпцигу тоді, коли там навчався Соссюр), але можна сказати, що у поглядах цих вчених його могло не влаштовувати. Це, по-перше, вузький етноцентризм (зведення мови до національного чинника), по-друге, панвербалізм (ідея мови як форми мислення), а також, по-третє, метафізичний субстанціалізм (визнання мови як духовної субстанції). Організмизм гумбольдтіанців мав характер холистичний (мова становить ціле, у якому усе однаково важливе), системізм же Соссюра (як і структуралістів, а, тим більше, функціоналістів) – характер реляціоністичний і прагматичний, для нього мова є системою значущих відношень. Але найголовніше – гумбольдтіанство є концепцією метафізичною, а концепція Соссюра – антропоцентричною. Отже мало розуміти мову як систему, набагато важливішим є онтологічний статус цієї системи. У розділі 29і своєї

монографії [15, с. 86-87] Соссюр пише, що проблема мовознавства полягає не у тому, що неможливо одні й ті самі речі (мовні явища) розглядати одночасно системно і історично (*à travers le temps et dans son époque*), і навіть не у тому, що системний і історичний аналіз однієї і тієї ж речі треба здійснювати окремо, а у тому, що у мові взагалі немає таких речей, які можна було б розглядати з різних сторін, бо там взагалі немає речей, а є самі тільки відношення як психологічні ціннісні функції. Тому при історичному погляді на мовну діяльність треба конструювати зовсім інші одиниці, ніж ті, з якими має справу реальний носій у власній свідомості. Це принципово відмінна методологічна перспектива як від Гумбольдтівської концепції духу народу, так і від етнопсихології школи Штейнталя.

Література

1. Абаев В. И. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1965. - № 3. – С. 22-43.
2. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Уч. пос. / В.М. Алпатов. – М.: Языки русской культуры, 2005. – 368 с.
3. Будагов Р.А. Из истории языкознания (Соссюр и соссюрианство) / Р. А. Будагов // Материалы к Курсам языкознания, под общ. ред. В. Д. Звегинцева. – М.: МГУ, 1954. – 32 с.
4. Глухоман І.В. Філософські інтенції у лінгвістичних вченнях Ф. де Соссюра та Р.Якобсона : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / І.В. Глухоман / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 19 с.
5. Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал „Вопросы языкознания”// «Вопросы языкознания». – 1952. - №1. – С. 3-40.
6. Клычков Г.С. Вариативность дописьменных индоевропейских языков / Г. С. Клычков // Вопросы языкознания. – 1975. - № 2. – С. 100-110.
7. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений / Н.А.Кондрашов. – М.: Просвещение, 1979. – 224 с.
8. Мельничук А.С. Философские корни глоссематики / А. С. Мельничук // Вопросы языкознания. – 1976. - № 6. – С. 19-32.

9. Поляков И.В. Лингвистика и структурная семантика / И. В. Поляков. – Новосибирск: Наука Сиб. отд.-е, 1987. – 192 с.
10. Слюсарева Н.А.. Рец.на: R. Godel. Les sources manuscrites du «Cours de linguistique generale» de F. De Saussure. — Geneve — Paris, 1957. 283 стр. («Societe de publications romanes et franc, aises sous la direction de И. Roques», LXI) / Н.А. Слюсарева // Вопросы языкознания. – 1960. – № 2. – С. 126-130.
11. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Вступит. статья и комментарии Н. А. Слюсаревой // Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1990. – 274 с.
12. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Редакция Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечания / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред. М. Э. Рут.— Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999.— 432 с.
13. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений / С. Г. Шулежкова. – М.: Флинта, Наука, 2004. – 400 с.
14. Saussure F. de. Cours de linguistique générale / F. de Saussure. – Paris: Payot, 1997. – 269 p.
15. Saussure F. de. Ecrits de linguistique générale, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil / F. de Saussure. – Paris: Gallimard, «Bibliothèque des idées», 2002. – 353 p.